

ЕТНОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ КРИМСЬКОТАТАРСЬКОГО ЖИТЛА

Нурія АКЧУРІНА-МУФТІЄВА

Крим завжди вражає несподіваним і своєрідним поєднанням старовини і східної екзотики. Тут відбулося дивне злиття і взаємопроникнення культур різних за походженням та віросповіданням народів. Населення Криму в різні історичні епохи було багатонаціональним. Його представники належали до різних етнічних груп і народностей: киммерійці і сармати, хазари і протоболгари, печеніги і половці, готи і гуни, візантійці й італійці, слов'яни і вірмени, кипчаки і монголи, караїми і кримчаки. Причому всі ці етноси постійно змішувалися, асимілювалися, і через деякий час відрізнити корінних жителів від прибульців було дуже важко. У результаті змішання склався новий люд, відомий під назвою кримців чи кримських татар [1, с. 18].

Упродовж століть татари зберігали васьальне, незалежне становище. За п'ять століть існування кримського ханства створено чимало художніх і архітектурних цінностей. Віддалені від Середньої Азії величезними просторами, пам'ятники мусульманської архітектури у своїх формах несуть відбиток культури тих народів, з якими кримські татари були зв'язані політично (хани золотої Орди, турки-сельджуки й османи). Не беручи до уваги деталі, можна відзначити, що середньоазіатські пам'ятники в цілому тяжіють до перських форм, кримськотатарські — до османських та сельджуцьких.

Упродовж ХХ ст. тривав процес руйнування і спустошення культурної спадщини кримськотатарського народу. Нині, у зв'язку з поверненням із депортації, гостро стоїть проблема відродження культури кримських татар. Розуміючи, що культура невіддільна від народу, сьогодні слід докласти всіх зусиль для її збереження і відродження. Звичайно, дуже багато предметів мистецтва було розграбовано і вивезено за межі півострова, але з тих крихт, що збереглися, можна скласти уявлення про унікальність і своєрідність культури кримських татар.

Дотепер збереглися, звичайно, не всі пам'ятки татарського мистецтва. Однак ті, що дійшли до нашого часу, цікаві не тільки з по-

гляду архітектури і декоративно-прикладного мистецтва, але надзвичайно важливі для вивчення історії та побуту країни.

Більшість середньовічних кримських поселень гірського і передгірного Криму стояли на залишках колишніх городищ і фортець таврів, скіфів і греків. Це, а також масове поширення в Криму в XII—XIV ст. ісламської релігії, істотно вплинули на структуру поселень і організацію житла кримських татар.

Поселення склалися з житлових кварталів, у кожному з яких була кам'яна, вкрита черепицею мечеть. Головною окрасою мечеті служив мінарет із позолоченим півмісяцем. Його було видно звідусіль.

Кожне поселення мало кав'ярню, куди чоловіки-татари сходилися погомоніти, відпочити, випити кави, послухати музику, та лазні, жіноча половина яких була своєрідним клубом для татарок.

Ось що пише про це П. Сумароков у своїй роботі “Подорож по всьому Криму і Бессарабії у 1799 р. Павлом Сумароковим з історичним і топографічним описом усіх тих місць”: “Дружини наші з будинків без дозволу не відлучаються. Лазні служать нашим дружинам до звеселянь, коли вони в кращому вбранні, збираючись по два та по три рази на тиждень, приносять із собою різні страви і там із приємністю проводять час” [2, с. 8].

Там же він описує житло кримських татар: “Житла влаштовуються ними з нетесаного каменю чи з тину, у формах затверділого, що, як клітки, переноситься в зазначене місце; обмазуються по обидва боки чи покриваються або черепицею, або землею. У кімнатах підлоги встелені килимами, дивани обкладені подушками, вікна захищені ґратами чи затулені від холоду повстями, заклеєними папером, і зовсім без скла”.

Відомий дослідник кримськотатарського житла Б. А. Куфлін [3, с. 23] встановлює чотири головні районні типи житла кримських татар:

- татарський будинок міста Бахчисараю;
- сільський будинок Бахчисарайського р-ну;
- будинок степового району Карасубазара і Сімферополя;

· будинок на південному березі.

Розташування будинків у місті Бахчисараї більш-менш одноманітне. Будиночки з'єднані хвіртками. Двір примикає до будинку з боку фасаду і складається з двох частин — нижнього і верхнього двору. Верхній двір (усть-азбар) найчастіше засаджений фруктовими деревами і виноградом. Залежно від конкретного рельєфу, кожен будинок має асиметричний план, конструктивний і функціональний поділ за поверхами: нижній, кам'яний — призначений для господарських потреб; верхній — фахверково-дерев'яний — житловий, як правило, розділений на чоловічу і жіночу половини. Другий поверх із боку вулиці нависає над входом, нагадуючи старі візантійські будинки, а у дворі, на стику чоловічої і жіночої половин, влаштовується загальна веранда зі сходами на терасу. Одноповерхові будинки — прямокутні, частіше складені з дико-го каменю на глиняному цементі з двосхилим чи трисхилим дахом. (Мал. 1)

О. Воропонов так писав про кримськотатарське село: “Село мало досить чистенький вигляд, набагато привабливіший, ніж привольне татарське селище...” а “...кримське село складається з побілених хатинок, прикритих невисокими черепичними дахами. Стіни більше кам'яні; дахи не плоскі, а створені подібно до російських хат із двох похилих площин, що притуляються одна до одної, тільки похилих дуже слабо, так що отут важко припустити можливість чого-небудь подібного до горища... Хатинки свої татари називають “хатами”. Мечеть також мало відрізняється від хати; на її даху влаштована невелика башточка з місяцем угорі для муедзина, що закликає до звичайної молитви” [4, с. 170]

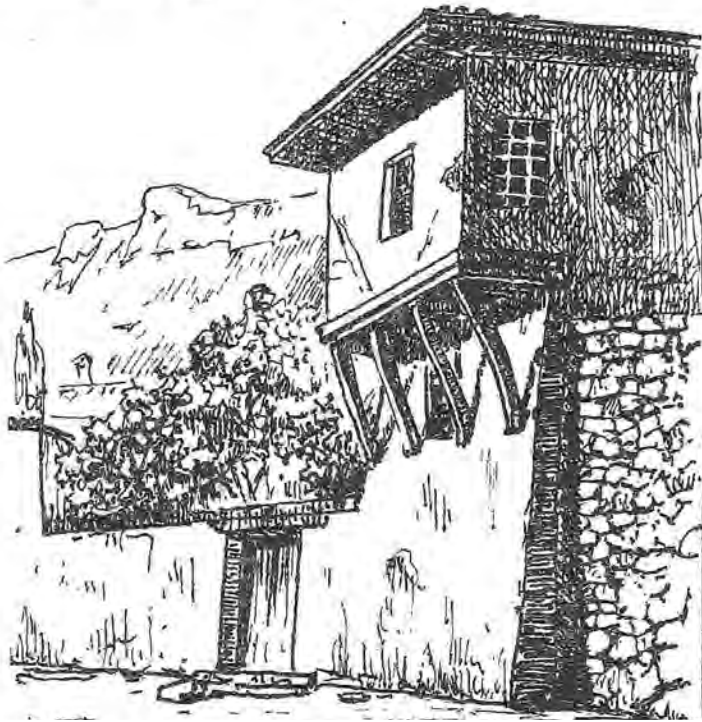
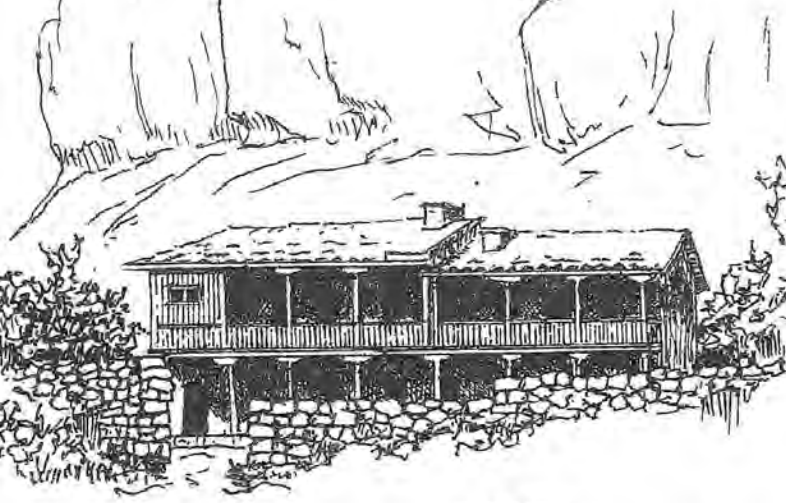
У районі вододілу Качи і Бальбека зустрічаються старі будинки, зроблені з дерева, що становлять собою своєрідні зруби (*чатма ев*), складені з масивних дубових дощок. Такий зруб встановлюється на складеному з каменю нижньому поверсі (*магъаз*) або ж просто на землі на низькому кам'яному фундаменті. Зводи двосхилих дахів виконуються з обтесаних масивних брусів, стелі відсутні. Значно складнішими є дерев'яні двоповерхові будинки в гірських селах — Озенбаш, Стил і ін., які за своєю конструкцією схожі на дерев'яні зрубні будинки північних прибульців — готів, як вважає Б. А. Куфтин.

Хатини степових районів Карасубазара і Сімферополя безладно розташовані, з пустельним двором, оточеним низенькою огорожею, мають неправильні але досить широкі вулиці. Одноповерхові хатиночки будувалися з обмазаного глиною тину чи цегли. Складені з двох-трьох кімнат, вони перекривалися двосхилим черепичним дахом. Під одним дахом із житлом робився і хлів. (Мал. 2)

Села татар південного берега Криму туляться, здебільшого значно відступаючи від моря, серед відкритих для гарячого сонця виноградних терас і тютюнових плантацій на схилах гір. Найчастіше вони розташовуються по боках струмків, що дзюркочуть по камінню, яке утворює головну вулицю селища, затіненого подекуди самотніми деревами. У житлі кримців південного берега Куфтин відзначає кавказькі і малоазіатські риси. Вулиці в поселеннях практично відсутні, їх замінили кам'яні сходи, розташовані у вузьких проміжках між будинками. Двоповерхові будинки щільно прилягають один до одного, утворюючи по схилу ущелини суцільну багатоярусну будівлю. Дахи плоскі, обмазані глиною, нерідко служать двором для будинків, що розташовані вище. Хрестоподібний план розташування кімнат, що виходять на загальну веранду і плоскі покрівлі запозичені, певно, із середньоазіатського житла. Передня стіна будинку утворює загорожу, обмазану глиною. Ззовні до будинку нерідко прибудовується куполоподібна піч (*фурун*) для випічки хліба.

Ось як описує житло кримців південного берега П. І. Сумароков: “Дахи на їх будинках замінюються стелями, на яких рівно утрамбована земля представляє неабиякі тераси, і татари в прохолодні години виходять отут сидіти. Ми розташувалися на одній з таких терас, поставили ослін для чаювання. Кращі плоди з'явилися на нашу вечерю, і ми над головами хазяїв наших милувалися при ясному вечорі прекрасним місцем розташування”. [5, с. 9.]

На земляних покрівлях татарки сушать тютюн, горіхи, цибулю, часник та ін., а під час свят танцюють, одночасно утрамбовуючи землю на покрівлі, а також зберігаючи чистоту усередині житла, що не має підлоги. Підлога тут замазується кольоровою глиною і ретельно прикривається повстю. Жоден татарин не дозволить собі зайти в приміщення в *чериках* (взуття з волячої шкіри), щоб не залишити пилу чи сліду від взуття.



Мал. 1. Бахчисарай. Татарські житлові будинки (не збереглися). Мал. Крікун

Але в Ялтинському районі і на захід від нього цей стародавній характерний тип житла швидко змінюється будинком з двосхилим черепичним дахом, що почав поширюватися тут під впливом північніших міських культурних центрів. Разом із зникненням плоскої покрівлі неминуче змінюється і планування селища із збільшенням вуличної мережі і розвитком дворів із садками.

В. Куфтін так описував старе село на південному березі в районі гірських татар — між селами Усь-Кут і Ай-Серез: “Геометрично правильні обриси, що тісно зв’язані в одну багатоярусну будівлю, майже без усяких проміж-

ків, сірі, під колір землі і скель, будиночки здалека здаються якимись гігантськими стільниками, що обліпили схили, ущелини. Криві вулички закінчуються ще внизу, біля підніжжя, і щоб потрапити на гору селища, треба підніматися вузькими кам’яними драбинками буквально з даху на дах; раптом зненацька зупиняєшся, побачивши в себе під ногами обкладений камінням отвір, звідки валить дим від палаючого вогнища. Кожен будиночок представляє одно- чи двоповерхову довгасту чотирикутну будівлю з дикого каменю на глині. Іноді задньою стіною є природна скеля, а передня з дверима і вікнами робиться з обмазаного глиною тину. У двоповерхових будівлях нижній поверх звичайно служить приміщенням для худоби і коморами, а живуть у горішньому з верандою, піднімаючись туди по зовнішній, а в старовину — внутрішній драбині” [6, с. 245].

Із крикої веранди можна потрапити в загальні сіни (*аят*), з яких одні чи двоє дверей ведуть до кімнат із глиняною підлогою: кухню — *аш-хона* (у степових районах — *балабан-ев*) і вітальню — *соба*. У сінях, як правило, нічого не тримали, за винятком ручного верстата для ткання (*тезья*), на якому жінки ткали хустки (*марама, явлук*), рушники (*юзбез*) й ін. Звертає на себе увагу величезне вогнище (*оджок*), схоже на широкий камін із трубою (*баджа*), розтрубом, на висоті близько метра від підлоги, під яким у холодні зимові вечори може грітися ціла родина. Усередині вогнища на ланцюзі висить казан. Із боків завжди стоять триноги і гугу-ми чи величезний мідний глек для зігрівання води і кави. Кімната ця часто правила за вітальню для гостей, які розташовувалися біля вогню на клаптиках повсті і вели дружні бесіди, особливо в довгі зимові вечори.

Біля протилежної стіни в стародавніх будівлях розташовані кам’яні нари (*тапшан*), де ставилося всіляке начиння; біля *тапшана* містився

великий овальний кошик (*хартан*) для зерна. У цій же кімнаті спочивала вся родина. Тут особливу увагу привертає колиска (*бешик*), розписана різними фарбами — набуток бахчисарайських токарів — татар. Вона була влаштована так, щоб дитина ніколи не була мокрою.

Для інтер'єру кримськотатарського житла характерна наявність усередині стіни спеціальної ніші “*к'амере*” (у степових районах — “*долап*”), де стояла скриня, на яку складали стопкою ковдри (*ерг'ан*) і подушки (*ястик*). Уздовж інших стін на низеньких глиняних узвишсях — “*секе*” (у татарів “*сече*”) — розстелялися матраци і подушки для сидіння. Біля передньої стіни з вікнами стояла дерев'яна полиця (*бардах-тахта*) для глечиків з водою і мідним посудом.

У пізніших будівлях гончарний і мідний посуд виставлявся на відкритих полицях, влаштованих під стелею. Із меблів тут були круглий низенький столик для їжі (*софра*), ослін, дзеркала, широкі і низькі дивани (*сет*) уздовж стін, на які складали матраци (*міндер*) і пристінні подушки (*дувар ястик*). Чохли для матраців і подушок шили в основному з домотканих тканин у смужку (*атма*) і клітинку (*сантрач*).

В одному з кутів кімнати відгороджувалася маленька комірчина для обмивання, що має арабську назву “*хамам*” чи “*сув далаби*”. У вітальні (*соба*) не було вогнища і тому вона відрізнялася чистотою. Підлога застелялася кольоровими чи чорними повстями або килимами (*килимами*) з овечої вовни. На поперечинах чи балках, що залишалися відкритими через відсутність горища, розвішували святковий одяг усієї родини і кольорові хустки; тут же лежав священний Коран та інші духовні книги. Приміщення прикрашалися вишитими рушниками (*кибрис*), скатертинами, серветками, фіранками. Декоративні домоткані льняні рушники (*эвджияр*) з геометричним орнаментом у вигляді ромбів прикрашали стіни в будинках і полицки для посуду.

Подорожуючи Південним узбережжям Криму, О. Воропонов у своїх подорожніх нотатках так описував інтер'єр кримськотатарської “хати” (так татари називали свої будинки): “Усередині хата видалася дуже оригінальною. Чистенькі білі стіни. Уся підлога вистелена темними повстями, біля стін приставлено безліч досить великих подушок, але сплюснутих як млин-

ці. Виходить, сідай на повсть, притулися спиною до подушки... Стіни обвішані майже суцільно невеликими білими, але красиво розшитими різьбленим візерунком хусточками. Цього мало: стеля складається з дощок, не пригнаних щільно, а з великими проміжками між ними, і ці дошки теж обвішані подібними хусточками. По обидва боки кожної дошки довгими рядами звисають кінці гарних хусток. Кажуть, що ці вишиті хустки показують працьовитість жінок кожного будинку, навіть свого роду атестацію наречених. Взагалі обстановка відрізнялася цілком своєрідною красою. Знизу повсті, оточені подушками, а з боків і вгорі — маса красивого шиття” [5, с. 170].

Якщо родина була багата, то в будинку була кімната для гостей (*мусафір хане*), у яку зносили кращі речі: килими, посуд, книги.

Тривалий час кримськотатарська народна творчість не розвивалася. Зараз триває процес повернення кримських татар на свою історичну батьківщину. Спостерігаючи сучасне будівництво в Криму у процесі облаштування репатріантів, видно, як хочеться людині вирватися з об'ємів безликих будівельних рішень. Це найчастіше або перенесення сучасних традицій середньоазійського житла, або суто зовнішнє, декоративне наслідування місцевої архітектури, яке рідко досягає рівня ціннісного самотнього вирішення. Знання традицій, їх тактовне використання, що завжди було ознакою глибокої культури й вберігало від помилок, бракує сьогодні як масовому забудовнику, так і забудовникам курортних комплексів Криму. І тому існує нагальна потреба заповнення втрачених мусульманських традицій в архітектурі Криму. Слід всіляко сприяти відродженню національного мистецтва і ремесел, стимулювати художню творчість народу. Здається, що, відроджуючи і розвиваючи культуру в Криму шляхом реконструкції і реставрації пам'яток архітектури, створення культурно-етнографічних комплексів, музеїв, місць відпочинку, ресторанів з національною кухнею, мережі міні-готелів у національному стилі, майстерень народних ремесел і інших об'єктів, можливо сприяти підвищенню культурного і духовного рівня народу.



Мал. 2. Гравюра XVIII ст.

1. *Озенбашлы Э.* Крымцы. Сборник работ по истории, этнографии и языку крымских татар. — Акмесджит, 1997.

2. Крым глазами путешественников и художников // Крым в иллюстрациях. — Крымский республиканский краеведческий музей, 1996. — № 1.

3. *Куфтин Б. А.* Жилище крымских татар в связи с историей заселения полуострова. — М., 1925.

4. *Воропонов О.* Среди крымских татар // Забвению не подлежит (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). — Казань, 1992.

5. Крым глазами путешественников и художников // Крым в иллюстрациях. — Крымский республиканский краеведческий музей, 1996. — № 1.

6. *Куфтин Б.* Южнобережные татары Крыма // Забвению не подлежит (Из истории крымско-татарской государственности и Крыма). — Казань, 1992.

7. *Воропонов О.* Знач. прая.

Crimean decorative ethnographical art as a unique culture is the topic for discussion in this article. The architectural particularities of the buildings in Crimea-Tatar villages and the history of their study have been described very detailed. The interior design of the village houses of Crimea-Tatars takes a considerable place in the article. The contemporary building in Crimea accordingly to the author has tendency to lean toward the traditional style in order to overcome the depressive contemporary urban style.